

Máté Zsuzsanna

⋮ Szegedi Tudományegyetem, JGYPK, Művészeti Intézet
 ⋮ mate.zs@vnet.hu

DANTE *COMMEDIÁJÁRÓL* ÉS MADÁCH *TRAGÉDIÁJÁRÓL* – AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ KUTATÁS FELŐL

*Dante's Commedia and Madách's Tragedy, from the Aspect of
 Comparative Research*

*O Danteovoj Komediji i Madačevoj Tragediji – iz perspektive
 istraživača komparatiste*

A *Commedia* és a *Tragédia* jelentőségét, a babitsi értelemben vett 'örök modernségét' igazolja Dante esetében az elmúlt század, illetve Madách esetében az elmúlt bő másfél évszázad értelmezés- és hatástörténete, valamint főműveik művészetközi kapcsolatainak lenyűgöző nagysága. Mindkét művet a végső kérdések, egyfajta válságtudat és szimbolikus, világnézeti, életbölcseleti, erkölcsi feleletadások feszítik, miáltal olyan kommentálássorozatra készítetik az utókort, illetve olyan erőteljes inspiratív hatással bírnak a különböző művészetek képviselőire, mely tendencia napjainkig ível. A tanulmány a két mű értelmezés- és hatástörténeti párhuzamai mellett további, szintetizáló jellegű komparatiztikai összevetésekre vállalkozik.

Kulcsszavak: összehasonlító kutatás, hatástörténet, hermetikus filozófia alapelve, művészetközi kapcsolatok, illusztráció

Babits Mihály 1912-ben fejezte be Dante *Infernó*jának fordítását, egy „inkább gyönyörűsége, mint fáradságos munka eredményé”-t (BABITS 1986: 567). 1920-ban így folytatta fordítói vallomását a *Divina commedia* következő részéről: „jelen fordítás készítője a *Purgatórium*-ot szerette a legjobban...” (BABITS 1986: 569). Majd két év múlva így vallott a *Paradicsom* fordításáról: „A feladatnak talán legnehezebb része épp a *Paradicsom*, nemcsak súlyos, filozofikus tartalmánál, hanem a Zene és Szárnyalás azon magasabb igényeinél fogva is, melyeket a fordítóval szembeállít” (BABITS 1986: 571). Mi sem természetesebb egy „poeta doctus” fordító esetében, hogy e nagy munka több mint tíz éve alatt és utána is még két évtizedig, egészen 1940-ig ívelően, több tanulmányon keresztül magyarázta, értelmezte, önmaga és a Dantét olvasók számára

is a magyar nyelven általa tolmácsolt szöveget, a hermeneutikai viszonylatok valamennyi formájában résztvevőként. Legalábbis, ha a „hermeneutika teljesítményét” alapvetően mindig egy másik „világból” származó értelem-összefüggés áthozatalaként fogjuk fel a „saját világunkba” (GADAMER 1990: 11). A sok közül (SZABÓ T. 2003) az egyik, 1929-ben megjelent tanulmányából, a *Dante és a mai olvasó* címűből idézem gondolatát e mű ’örök modernségéről’. Ebben nemcsak a „világ egyik legnehezebb költőjé”-nek tartja Dantét és fő művét, hanem, ahogy azt *Az európai irodalom története* című 1934-ben megjelent könyvében is írja, egyúttal a „világirodalom legnagyobb költeményé”-nek (BABITS 1934: 175–180) véli és egyben a „leglíraibb”-nak is: „És semmi sem cáfolhatná meg jobban azt a babonát, hogy a leglíraibb spontánság nem férhet össze a legtudósabb és legművészibb komplikáltsággal, mint éppen a Dante példája, aki talán a leglíraibb mélységű költő a világirodalomban. [...] az egész világot a saját életének szemszögéből nézi, annak minden gazdagságát, sőt azon túl minden képzelhető mennyet és poklot is legmélyebb vágyain és indulatain keresztül, mintegy csak a saját életének, sőt szerelmének hatalmas illusztrációját és szimbólumát éli át és állítja elének. [...] Dante csakugyan minden régi nagy szellem közt a legkülönösebb viszonyban áll ehhez a mi korunkhoz: senki közelebb, és senki távolabb! Értői számára örök modernül hat” (BABITS 1978).

A filozófiához is igen közel álló Babits néhány évvel korábban, 1923-ban ekképp írt Madách fő művéről, kivételes jelentőségéről és mindenkori aktualitásáról a *Nyugarban*: „Madách költeménye az egyetlen igazában filozófiai költemény a világirodalomban. Dante, Goethe és mások verseiben a filozofikum csak eszköz, és nem cél; az eszme csak szerény szolgája színeknek, érzéseknek. Madáchnál színek, érzések szolgálják az Eszmét [...]. Ez filozófia, mert kritika, felül a századok hangulatain; világkritika [...]. Száz esztendeje, hogy Madách Imre megszületett, olvasd újra művét, s úgy fog hatni reád, mint valami véres aktualitás: korod és életed legégetőbb problémáival találkozol, szédülten és remegő ujjakkal teszed le a könyvet” (BABITS 1923: 170–172). Babits Mihály a mindenkori befogadó számára hangsúlyozza a két mű ’örök modernségét’.

A *Commedia* és a *Tragedia* jelentőségét, ebben a babitsi értelemben vett ’örök modernségét’ igazolja Dante esetében az elmúlt szűk hét évszázad, illetve Madách esetében az elmúlt bő másfél évszázad értelmezés- és hatástörténete. Mindenkori aktualitásukat pedig két évforduló erősítette meg: Dante születésének 750. (2015-ben) és Madách halálának 150. évfordulója (2014-ben). Mindkét művet a végső kérdések, egyfajta válságtudat és szimbolikus, világnézeti, életbölcseleti, erkölcsi feleletadások feszítik. Ezáltal olyan kommentálássorozatra készítettek az utókort, melynek mennyisége, akár a hatalmas méretű könyvtárnyi Dante-irodalmat, akár a kisebb könyvtárnyi méretű Madách-irodalmat

tekintjük: lenyűgöző. A Madách-irodalom kisebb ugyan a danteihoz képest, mégis a legnagyobb abban az értelemben, hogy nincs még egy olyan magyar irodalmi mű, melyről ennyi értelmezés, vizsgálódás történt volna vagy akár olyan, amelynek ilyen nagyszámú és ennyifajta művészi feldolgozása, átvitele történt volna Magyarországon, vagy amelyet ennyifajta idegen nyelvre lefordítottak volna. Dante szellemi örökségének ápolása, ahogy országokat átfogó, úgy Magyarországon is igen jelentős. Bizonyítja ezt az egyik oldalról a magyar dantisztika kétszáz éves hagyománya, Péterfy Jenő, Szász Károly, Kaposi József, Fülep Lajos, Babits Mihály, Koltay-Kastner Jenő, Bán Imre, Kardos Tibor, Szauder József munkássága, illetve az elmúlt két évtizedben Kelemen János, Pál József és Szabó Tibor nemzetközi szinten is elismert Dante-kutatásai, könyveik sokasága, valamint a Magyar Dantisztikai Társaság immáron egy évtizedes koncepciózus működése. Az olvasatok, értelmezések nézőpontjainak sokszínűsége pedig, újabb és újabb diszciplínák felőli analizálást és interpretációt tesz lehetővé mindkét mű esetében, így filológiai, irodalomtörténeti és -elméleti, teológiai, filozófiai, nyelvfilozófiai, kultúrfilozófiai, etikai, esztétikai, komparatistikai, szimbólumkutató (stb.) megközelítést egyaránt szorgalmazott, a múltban és a jelenben. A gazdag kommentáló-értelmező irodalom a *Commedia*, illetve a *Tragédia* folytonos újraértelmezésének potencialitását, a mindenkori „másképp-értések” nyomán született interpretációk kimeríthetlenségét bizonyítják. Babits szavaival: örök modernségüket, aktualitásukat. Gadamerrel folytatva: mivel az újabb és újabb olvasatok során a nagyszerű műalkotások a „változó feltételek mellett mindig másként” mutatkoznak meg, miáltal a „mai szemlélő nemcsak másképp lát, hanem mást is lát” (GADAMER 1984: 213, 115, 212).

A kommentáló irodalom nyilvánvaló nagysága mellett Dante *Commediája* és Madách *Tragédiája* közötti párhuzamokat vizsgálva primordiális kérdés-ként tehető fel, hogy vajon Madách ismerte-e Dante fő művét. Biztosra vehető, hogy a *Tragédia* alkotója olvasta az *Isteni színjátékot*, hogy milyen nyelven – olaszul, németül vagy mindkettőn – pontosan nem tudjuk, hiszen bár Madách Imre tanult olaszul, könyvtárából mégis egy német nyelvű, bécsi megjelenésű, 1826-ban kiadott Dante-kiadás ismert (SZŰCSI 1915: 5–28). A Madách házában nevelkedő unokaöcs, Balogh Károly fia is a dantei főmű ismeretét tanúsítja: „Dante német nyelvű kiadását még Atyám is látta” (BALOGH 1934: 88).

A másik alapkérdés a párhuzamokat illetően, hogy felfedezhetőek-e konkrét nyomai a dantei hatásnak *Az ember tragédiájában*? E kérdést természetesen már több Madách-kutató is feltette, ennek áttekintését nyújtottam korábbi tanulmányomban (MÁTÉ 2015: 43–55). Összegzőképpen néhány sarkalatos véleményt emelek ki az összevetésekből. Egy könyvnyi terjedelmű, 1936-ban megjelenő

összehasonlítás Vidmar Antalé, melynek nagyobb része a *Tragédia* elemzéséről szól. A *Tragédiát* olasz nyelvre fordító Vidmar Madách Imrét mint egyértelműen Isten-kereső és megtaláló embert méltatja, mely Dantéval való összehasonlításának legfőbb ívét adja. Közös sajátosságként a két mű szimbolikusságát és abszolút időszerűségét, örök aktualitását emeli ki, valamint azt, hogy Dante és Madách „emberi életük kimondhatatlan szenvedései után egyformán eljutottak ahhoz az emberfeletti tudathoz, amely az Isten megismerése felé vezeti őket [...], és mindketten méltó prófétái ennek az eszménynek” (VIDMAR 1936: 4–6). Az összevetések recepciótörténetében kitüntetett a 19–20. század fordulója, a hatás jellegére vonatkoztatva háromféle válasz-variációval is találkozunk: 1897-ben Morvai Győző konkrét rokonságot lát a két mű között (MORVAI 1897), míg 1900-ban Alexander Bernát ezt jelentéktelennek véli: „Elmélkedő költői hajlamainak Dante megfelelt, de konkrét hatása művére egészen jelentéktelen” (MADÁCH I. 1900: 322). A harmadik vélemény a költő fiáé. Madách Aladár írása, a *Lélektani elemek az Ember Tragédiájának főalakjaiban* című, 1899-ben, a Rejtelmes világ nevű rövid életű, spiritiszta folyóiratban jelent meg, és 2001-ig ismeretlen maradt. Elfeledett tanulmányának egyik gondolatföredéke szerint azokba a „világköltemények”-be véli beilleszthetőnek Dante, Goethe és Madách Imre fő művét, melyekben „működik azon együttérzés, mely szerint az emberben megnyilvánuló világ vagy mindenség microcosmos, az egész világgal, vagyis nagymindenséggel, macrocosmossal egynek érzi magát, mert lényegileg csakugyan egy. [...] Az ilyen művek a valódi világköltemények.” Gondolatát nem részletezi tovább, helyette a címben jelzetten egy pszichológiai összefüggésrendszer fejtegetésébe merül (MADÁCH A. 2001: 128–144).

Dante *Commediája* a konkrét párhuzamok tekintetében valóban csekély rokonságot mutat a *Tragédiával*. A 20. század második felének Madách-recepciójában a két mű párhuzamba állítása elsősorban műfaji hasonlóságukból, az emberiség-költemény, illetve a drámai költemény műfaji sajátosságaiból eredeztethető. A Madách Aladár által éppen csak megsejtett „egy minden – minden egy”, az ’emberi microcosmos ugyanaz, mint a macrocosmos’ elve alapján felállítható összehasonlítás azonban továbbgondolhatóan bizonyult, hogy azt már hivatkozott tanulmányomban részleteztem (MÁTÉ 2015: 43–55). Madách Aladár, általa meg nem nevezetten, a 19–20. század fordulóján a spiritizmusban már ’popularizálódott’ hermetikus filozófia axiómájára, az „egy minden – minden egy” építi a „világköltemény” megnevezést. Eredendően a *Hermész Triszmegisztosz*-i hagyomány hermetikus filozófiai tétele ez, mely a 3. században Plótinosz tanaiban is nyomot hagyott: az Egyisten emanációja, kiáramlása a világ, a minden; illetve minden individuális lélekben az egész világlélek jelen van gondolköre révén (PLÓTINOSZ 1986). A plótinosi neoplatonizmus

pedig rokonítható a keresztény Szentháromság-felfogással, melynek hármasságára, annak 'skolasztikus tektonikájára' építi Dante fő művét (FÜLEP 1921: 18). Később, a 15. században az eredeti hermetikus filozófiai szövegeket a reneszánsz kori neoplatonisták, Ficino és Mirandola fordították le és értelmezték, „s e gondolatok jelentős inspirációt jelentettek a reneszánsz egy fontos ideológiája, az ember nagyságáról és nemességéről vallott felfogás kialakulása során is” (PÁL 1995: 561). A hermetikus hagyomány reneszánsz filozófusai nemcsak természettudósok, hanem a kor ismert asztrológusai, mágusai is voltak, olykor jövőbelátó és 'ördögi' képességekkel. Tevékenységük hatása nyomán – az egyház üldözésének is köszönhetően – a hermetikus gondolkodás egyre inkább okkultabbá, szimbolikusabbá, enigmatikusabbá vált, majd követőik később természetes módon kerültek szembe a felvilágosodás racionalista irányzatával. Madách kedves könyve Alexander Humboldt *Kosmosa* volt a *Tragédia* írását megelőzően, melynek természetfilozófiai holisztikus felfogása erőteljes hasonlóságot mutat a hermetikus filozófia ezen kiemelt tételével. 2013-as monográfiámban kifejtettem a hermetikus filozófia elveinek, mint egység-elvnek az érvényesülését Madách *Tragédiájában* (MÁTÉ 2013: 453–459). Az 'egy – minden, minden – egy' és a 'mikrokozmosz ugyanaz, mint a makrokozmosz' alapvetően hermetikus filozófiai tétele (PÁL 1995: 71–96) alapján, véleményem szerint többféle analógia is meglátható a két mű között: Dante egyetlen látomása, annak hét napig, 1300. április 7-e nagycsütörtökjének alkonyától, április 13-áig, szerda délig tartó, örök pillanata a lélek minden lehetséges túlvilági szféráját átfogja. Egyetlen látomása felvillantja egyben a megélt életek rendkívüli sokaságát: egyben a mindent. Ugyanúgy Ádám egy álma, álomsorozata az egész emberiség történelmét, a mindent átfogja, a kezdettől a végig, a végtől a kezdetig. Az 'egy – minden, minden – egy' elve itt struktúraalkotó funkcióval bír, mindkét műben. Másrészt, ahogy a *Commediában* a túlvilági szférákon át utazó Dante, mint „egyén magában hordozza az emberi lét teljes formáját, miképpen a legáltalánosabb ember egyben a legszemélyesebb” (PÁL 2009: 19) is. Hasonlóan Ádámhoz, aki, mint az első ember, egyben az emberiség jelképes alakja is. Ádám megsokszorozódott álomalakjaiban mindig mint egyén, mint individuum jelenik meg, mégis, történelmi alakváltozatai révén az egész emberiség történelmét átfogja. Harmadrészt ez az elv egy átfogó esztétikai totalitás-minőséget is generál: miszerint egyetlen műalkotás leképezi a mindent. A *Tragédia* mitikus-bibliai alaptörténetbe szövi kora tudományos ismeretanyagát és filozófiai eszméit, történelemfelfogását, valamint az emberi létezés értelmezésének filozófiai alapkérdéseit és válaszvariációit. Ugyanígy ez a sokféleség, a 'minden' leképezése érvényesül az egyetlen középkori, világirodalmi jelentőségű műben, a *Commediában* is. Ismert, hogy ezt a művet a középkor lexikonának is nevezték

(BABITS 1978: 742). A Poklon, Purgatóriumon, Paradicsomon keresztül utazó Dante az egész emberi nem reprezentánsa, ugyanakkor az utazó Dantéba mint szubjektumba zsúfolódik bele az egész végtelen külvilág. Az utazás pedig bibliai allegória lévén a bűntől való menekvés története, mellyel az embert Istenhez kívánja visszavezetni a költő. Ahogy Dante, úgy Madách is, kortársaihoz képest, rendkívül gazdag teológiai, filozófiai (a korra jellemző széles körű) természettudományos, művelődéstörténeti ismeretekkel bírt, és a keresztény vallást (Dante esetében), illetve Madách esetében a kor filozófiai, ideológiai áramlatait, valamint társadalmuk szinte minden aspektusát igen jól ismerték, s mindezt belesűrítették az egyetlen nagy műbe. Ennek nyomán mindkét alkotó fő művéből életbölcseiségek, axiómák sora bontható ki.

Mindkét mű hasonló egzisztenciális alaphelyzetből született, s bár fél évezred választja el őket egymástól, keletkezéstörténetük párhuzamossága mégis feltűnő. Akár a *Commedia*, akár a *Tragédia* szimbolikus formájában csak akkor jöhetett létre, amikor Dante vagy Madách már nem volt többé probléma önmagának, amikor egyéni életük megszenvedett mozzanatai – Dante száműzetése, kiszolgáltatottsága, korának politikai zűrzavara, vándorlásának testi-lelki gyötrelmei; Madách börtönéve, válása, betegségei, korai halálának tudata, világnézeti válsága – legfeljebb költői anyag voltak a kezükben. Korukat szemlélve mindketten azt lát(hat)ták, mintha elveszett volna az ember metafizikai rangja, nemessége és méltósága; mintha koruk meghatározó szellemisége elhalványodott volna, így a Szentírás igéi Dante korában vagy ötszáz évvel később a szabadság, egyenlőség és testvériség „szent eszméi”. Ahogy Dante a saját lelkét kozmoszá tágítja, bejárva a túlvilági szférákat, úgy Madách is a saját intellektusát vetíti ki, bejárva a világtörténelem eszmei, ideológiai változásainak főbb korszakait. Koruk politikai és/vagy vallási, ideológiai zűrzavarában, válságtudatuk révén mindketten felismerték, hogy az ember nemeslelkűségének, méltóságának rangja nem lehet kívülről jövő, hanem egyes-egyedül önmagában, saját erkölcsi autonómiájában és tisztaságában van. Dante ezt a kereszténységben, legfőképp a szeretetben találta meg. Madách pedig a küzdésben, s annak elvesztése után egy transzcendens vagy transzcendentált küzdésre biztatásban. Mindketten hittek abban, hogy az emberiség célja valamifajta magasabb rendű élet megvalósítása, s ezáltal a személyességükből fakadó erkölcsiségüket, etikájukat egyetemessé, univerzális érvényűvé formálták, egy „erkölcsi Kozmosz”-szá. Mindkettő költő, fél évezred távolságban ugyan, a maga életének drámáját is megírta, úgy, hogy benne az egész akkori emberiség tükröződjék; mindkettő az egész emberi nem sorsát szemléltette, úgy, hogy az egyszermind egyéni életük válságait, sorscapánsait is jelképezte. Ahogy Dantét a Beatrice iránt érzett tiszta szerelem az emberi lélek magaslatáiba vezeti, az Isten iránti szere-

tet átéléséhez, úgy a *Tragedia* zárójelenetében, az Úrnak a világot újrarendező szavaiban is a nő hallja meg az „égi szót” és közvetíti azt a férfi, illetve a világ számára. Mindkettőjük számára a Nő Isten hírnöke. S mindketten figyelmeztetik minden kor emberét, akár Odüsszeusz történetének tanúsága, akár Ádám álmainak tanúsága révén arra, hogy az ember határolt, korlátolt lény, s a tudás megszerzése érdekében nem lépheti át sem az erkölcsi, sem az emberi határokat (MÁTÉ 2015: 43–55).

A másik alapvető rokonság a két világirodalmi mű művészetközi kapcsolatainak nagysága és töretlen folytonossága. Dante halála után már két évvel a kommentátorok hamarosan megkezdik munkájukat, ahogy fél évszázadon belül megkezdődik a költő szellemiségének és főművének a továbbélése is a különböző művészeti ágakban: „Jacopo della Lana 1323 és 1328 között írja magyarázatait a Commediához s 1373 októberében Boccaccio már a firenzei St. Stefano di Badia templomban fejtegeti az Inferno rejtelmét. Firenze példáján indulva más olasz városok is állítanak Dante-tanszékeket s az előadók, az életrajzírók, a fordítók, az utánczók, illusztrátorok, festők, szobrászok, éremkészítők és zeneköltők hosszú sora mind az ő dicsőségét hirdeti, mind őt csodálja, mind neki hódol” (KAPOSI 1911: 2). Hasonlóan, *Az ember tragédiája* első, 1862-es megjelenése nemcsak máig tartó recepciótörténetének kezdetét is jelenti, hanem hamarosan elkészül első illusztrációja is, Than Mór *Ádám az Úrben* című olajfestménye. Ahogy mindkét mű kommentálása folytonos, úgy a különböző művészeti ágakban való feldolgozása, adaptációja, transzformációja is töretlen és szinte felmérhetetlen azon irodalmi, képző-, zene-, színház- és filmművészeti műalkotások halmaza, melyek megszületéséhez hozzájárult Dante, illetve Madách fő műveinek inspirációja. A két mű utóélete reprezentálja a különböző művészetek közötti átjárhatóságot és átviteleket is. Jelen tanulmány keretei között nem foglalkozom az intermediális átalakítás válfajainak, egyik közegnek a másikba való átfordításának részletező vizsgálatával, mivel az összehasonlító művészetkutatás (SZEGEDY-MASZÁK 2007) bevonása meghaladná jelen értekezésem tárgykörét és terjedelmét, csupán jelzem ennek nagyságát, annál is inkább, mivel a *Commedia*, illetve a *Tragedia* hazai művészetközi kapcsolatainak feltárása és összegyűjtése jelenleg folyamatos hazánkban, mind a Magyar Dantisztikai Társaság, mind a Madách Irodalmi Társaság részéről. Eddig három jelentősebb, publikált összefoglalás történt e területen, a magyar művészetközi kapcsolatokat illetően. Kaposi József *Dante Magyarországon* című könyve a 20. század fordulójáig tekintette át a magyarországi Dante-értelmezéseket, és számba vette a szépirodalomban, valamint a különböző művészeti ágakban megjelenő hatásokat (KAPOSI 1911). Szabó Tibor *Megkezdett öröklét, Dante a XX. századi Magyarországon* című könyve nemcsak Dante, illetve fő művének

hatását mutatta be a magyar irodalomban, hanem összegyűjtötte a dantei inspirációt hordozó, hazai képzőművészeti, a színházművészeti és a zeneművészeti alkotásokat is, egyben kitekintve a magyar kultúra, a média, sőt az oktatás „Dante-kép”-ére is (SZABÓ T. 2003). Madách *Az ember tragédiája* című drámai költeményének a legkülönbözőbb műalkotásokban objektívalódott hatását pedig Madách-monográfiám *Százötven éve Az ember tragédiája „bűvöletében”* című fejezete részletezi, a művészi feldolgozások mennyiségét és változatosságát tekintve a legnagyobbak és legszélesebbnek tekinthető, melyet eddig egy magyar irodalmi mű kifejtett (MÁTÉ 2013: 242–288). Ha a *Commedia* és a *Tragédia* művészetközi átviteleinek tendenciáját e három eddigi ’gyűjtemény’ alapján összehasonlítom, megállapítható, hogy mindkét mű esetében a művészetközi átvitek spektruma igen széles, szinte valamennyi művészeti ágon és azok műfajain átívelő és mindkettő igen gyorsan áttevődik a korra jellemző új műfajokra is, például napjainkban a *Commedia Infernója* esetében Sean Meredith 2007-es bábanimációs filmjére vagy Jankovics Marcell *Az ember tragédiája* animációs rajzfilmjére (1988–2011) utalhatunk. Emellett látható egy arányeltolódás is: amennyire hangsúlyozottá vált a *Commedia* zenei feldolgozása a 19. századtól (DOMBINÉ KEMÉNY 2015: 56–67), ugyanez a hangsúlyeltolódás érvényes a *Tragédia* esetében is színpadra állításokat tekintve, az 1883-as ősbemutatótól napjainkig (MÁTÉ 2013: 245–249, 263–271).

Alapvető hatástörténeti párhuzamként regisztrálhatjuk a művészetközi kapcsolatokat illetően, hogy mindkét mű esetében a képzőművészeti feldolgozások töretlen folytonosságot mutatnak, ez nem véletlen, hiszen Dante túlvilági látomását meséli el egy túlvilági utazásáról, míg Madách Imre Ádám álomképeit formálja egy dialogizált filozófiai költeménybe. A látás és a láttatás e művekben alapvető funkcióval bír, éppen ezért kiemelkedő az illusztrációk nagy száma. A dantei univerzum, a fizikai rendszer megjelenítése évszázadokon át kiemelkedő szerepet kapott a *Commedia* illusztrációiban, az egyes pokolbéli büntetések, purgatóriumi vezeklések és paradicsomi látomások megjelenítésével együtt, többek között Sandro Botticellin, Michelangelón, Leonardón, William Blake-en, Delacroix-n, Gustave Dorén, August Rodinen, Salvador Dalín keresztül. 1911-ben Kaposi József – különböző gyűjtésekre hivatkozva – így összegez: „a képről a Biblia után az ő Commediáját illusztrálták a leggyakrabban és a leggazdagabban” (KAPOSI 1911: 319–320). Kaposi a 19–20. század fordulójáig még egy szerényebb magyar képzőművészeti „gyűjtést” regisztrálhatott, azonban Szabó Tibor nyomán már számtalan jelentős magyar 20. századi képzőművész citálhatunk a *Commedia* illusztrátoraként, így például Gulácsyt, Szentkuthy Miklóst, Fáy Dezsőt, Gyulay Líviust, Boda Lászlót, Schéner Mihályt, Lajos Ferencet, Cséri Lajost, Törley Máriát, Borsos Miklóst, Kondor Bélát, hogy csak

éppen néhány neves alkotót említsek, és még nem is szóltam az elmúlt négy év-tized ravennai Dante-biennáléinak magyar képzőművész-díjazottjairól (SZABÓ T. 2003: 177–184). *Az ember tragédiája* esetében 1863 óta az illusztrációk máig ívelő folytonosságának a kezdetét Than Mór *Ádám az űrben* című olajfestménye jelenti. Zichy Mihály nevéhez a Tragédia első illusztrációsorozata fűződik, majd a 20. század első feléből megemlíthetjük Haranghy Jenő, Somogyi István, Kákonyi István, Fáy Dezső, Bartoniek Anna, Buday György, Nagyajtay Teréz és Szinte Gábor illusztrációit, a hatvanas évek második felétől Kondor Béla, Szántó Piroska, Würtz Ádám, Martyn Ferenc, Kass János, később Bálint Endre, Farkas András, Farkas Imre és Réti Zoltán műveit. Összességében az ezredfordulóig mintegy 45-féle jelentősebb hazai *Tragédia*-illusztrációsorozatot említhetünk meg (MÁTÉ 2013: 242–288).

Ha a közös halmazra tekintünk, akkor teljes bizonyossággal négy magyar képzőművészt inspirált mindkét irodalmi mű. A két jelentős 20. századi képzőművészt (ezen írás terjedelmi korlátai miatt) éppen csak megemlítem: Fáy Dezső negyven fametszetet készített a *Commediáról* 1928 és 1931 között, élete főművének vélte. A *Tragédiáról* pedig, Vidmar Antal által készített 1936-os olasz fordításban jelentek meg a Fáy-illusztrációk. Mellette Kondor Bélát kell megemlítenünk, aki Dantét és Vergiliust ábrázolta az *Idő múlása* (1963) című olajpasztell alkotásán, illetve a *Tragédiáról* kilenc litográfiát és két rézkarcot készített, feltűnően nagyobb arányban a jövő színeire utalva. A 19. századból szintén két jeles illusztrátort említhetünk meg. Dante és Madách által egyaránt ihletett alkotók egyikének tekinthető Than Mór, akinek képéről Kaposi József 1911-ben ekképpen írt az 1877-es *Pesti Napló* (Ábrányi Emil-féle) tudósítása nyomán: „Than Mór (1828–1899) lefestette Francesca da Rimini-t s egy másik alkotása a Képzőművészeti Társulat 1877-iki téli tárlatán Dante Charon-át abban a pillanatban ábrázolta, mikor a kárhozottakat csónakjába szedi s a késlekedőket evezőlapátjával nógatja sietésre. (Inf. III. 109. sqq.) E vásznakat nem ismerem. Robin (Ábrányi Emil) az utóbbin dicsérte a Charon vad mozdulatában megnyilatkozó erőt s a kétségbeesett szellemek és a vérvörös lángban úszó szennyes hullámok hatásos színezését” (KAPOSI 1911: 321). Érdeemes megjegyezni, hogy Than Mór Madách *Tragédiájából* szintén a halál határhelyzetét emeli ki a már említett 1863-as *Ádám az Űrben* festményén. Az eredetileg igen nagy méretű (173 × 202 cm) olajfestményen a felhők között lebegő három alak középpontjában Ádám van. Ha nem ismerjük a madáchi űr-szín szövegét, a ’pretextust’, csupán e festmény címét, e kép akkor is értelmezhető az (ábrázolt) ember riadtsága, félelme és kiszolgáltatottsága okán, ég és föld közötti helyzetében, egyben megsemmisülése határhelyzetében. A másik jeles művész Zichy Mihály, akinek a *Tragédiáról* készített illusztrációsorozata méltán híres és

narrativitása okán igen ismert (MÁTÉ 2013: 254–262). A Dante által inspirált Zichy-művek száma (egy vagy kettő) eltérően megállapított a szakirodalomban, ugyanakkor éppen az inspiráció dantei és/vagy madáchi feltételezése (is) jelzi e két világirodalmi mű hasonlóságát. Király Erzsébet, az 1900-as évek Dante-kultuszáról készített elemzésében Zichy Mihály 1898-ban készült *Petőfi apoteózis*a című képére hivatkozik, ahol mellékalakként szerepel Dante (KIRÁLY 1997). Azonban nem említi a Zichy egy másik alkotását, *A démon fegyverei*, másként *A tisztítás géniuszának diadala* (1878) című alkotását, amelyet a századelőn ketten is Dante-ihletettségűnek vélték, így Péterfy Jenő (PÉTERFY 1903: III. 289) és Kaposi József is. Kaposi – ifjabb Markó Károly, Than Mór és Ipoly Sándor Dante-illusztrációi után – így ír Zichy képéről: „Zichy Mihály (1827–1907), kinek *A démon fegyverei* című óriási vásznan annyi dantei vonást szemléltünk, mikor ez a kép 1878-ban a budapesti Múcsarnokban ki volt állítva” (KAPOSI 1911: 322–323). Zichy monumentális alkotását Szabó Júlia egy tágabb kontextusba helyezve értelmezi: „Zichy saját korát egyre erősebben a Gonosz, a Démon diadala korszakának tekintette, s a byroni, a lemontovi, s a Madách által is megformált ördögöt egyik legmonumentálisabb képe hősévé tette. *A Démon fegyverei* vagy *A rombolás géniuszának diadala* című festmény a totális destrukció, a századvég válságos történeti korszaka megértésének panorámája” (SZABÓ J. 1985: 46–47). Zichy monumentális alkotása, annak művészi szándékát tekintve „fájdalmas és ijesztő sikoltás”-a (FENYVES 1997: 9–10) valóban rezonál mind – Péterfy és Kaposi által látott – dantei, mind a madáchi művekre, éppen koruk válságtudata, az ördögi erők munkálkodásának bemutatása révén.

IRODALOM

- BABITS Mihály 1923. *Előszó egy új Madách-kiadáshoz (Az Athenaeum jubileumi Madách-könyve számára)*. Nyugat, 16, 2. szám, I. kötet 170–172.
- BABITS Mihály 1934. *Az európai irodalom története*. Nyugat-kiadás, Budapest
- BABITS Mihály 1978. *Dante és a mai olvasó*. = BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok II*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest
- BABITS Mihály 1986. *Az első kiadások előszavai és a fordító megjegyzései*. = BABITS Mihály, *Dante Isteni színjáték*, a szöveget gond., utószót és jegyzetet írta Belia György. Szépirodalmi Kiadó, Budapest
- BALOGH Károly 1934. *Madách az ember és a költő*. Athenaeum, Budapest
- DOMBINÉ KEMÉNY Erzsébet 2015. *Dante hatása a 19. századi zenében*. = MÁTÉ Zsuzsanna (szerk.): „Dante – 750” *Kiállítás és Tudományos emlékülés*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 56–67.
- FENYVES Mária Annunziata 1997. *Zichy Mihály (Születésének 170. évfordulójára)*. Uránusz Kiadó, Budapest
- FÜLEP Lajos 1921. „Dante (Készülő nagyobb Dante-mű fejezeteiből)”. Nyugat, 18. szám.

- GADAMER 1984. *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Ford., utószó Bonyhai Gábor. Gondolat Kiadó, Budapest
- GADAMER 1990. *Hermeneutika*. = *Filozófiai hermeneutika*. Szerk. Bacsó Béla. FTIK, Budapest
- KAPOSI József 1911. *Dante Magyarországon*. Révai és Salamon, Budapest
- KIRÁLY Erzsébet 1997. *Paolo és Francesca. Dante-kultusz Magyarországon 1900 körül*. Művészettörténeti Értesítő, 1–2. sz. 69–78.
- MADÁCH Imre 1900. *Az ember tragédiája*, jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Alexander Bernát, Budapest
- MADÁCH Aladár 2001. *Lélektani elemek az Ember Tragédiájának főalakjaiban*. = VIII. Madách Szimpózium. Szerk. Bene Kálmán. Madách Irodalmi Társaság, 2001 (Madách Könyvtár – Új Folyam, 25), Budapest–Balassagyarmat, 128–144.
- MÁTÉ Zsuzsanna 2013. *A bölcsélet átlényegülése esztétikumá – középpontban Madách Imre Az ember tragédiájával*. Madách Irodalmi Társaság, Szeged
- MÁTÉ Zsuzsanna 2015. *Dante Commediája és Madách Tragédiája*. = MÁTÉ Zsuzsanna (szerk.): „Dante – 750” Kiállítás és Tudományos emlékülés. Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 43–55.
- MORVAI Győző 1897. *Magyarázó tanulmány „Az ember tragédiájá”-hoz*. Szerző kiadása, Molnár Mihály könyvnyomdája, Nagy-bánya
- PÁL József (szerk.) 1995. *Hermész Triszmegisztosz, Aszklépiosz*. = *Hermetika, mágia*. Ezo-terikus látásmód és művészi megismerés. Szöveggyűjtemény. Szeged, 71–96.
- PÁL József 2009. *Dante. Szó, szimbólum, realizmus a középkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- PÉTERFYL Jenő 1903. *Összegyűjtött munkái III*. Budapest
- PLÓTINOSZ 1986. *Az Egyről, a szellemről és a lélekről. Válogatott írások*. Fordította és a jegyzeteket írta Horváth Judit és Perczel István. Európa Kiadó, Budapest
- SZABÓ Júlia 1985. *A XIX. század festészete Magyarországon*. Corvina Kiadó, Budapest
- SZABÓ Tibor 2003. *Megkezdett öröklét. Dante a XX. századi Magyarországon*. Balassi Kiadó, Budapest
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály 2007. *Szó, kép, zene. A művészetek összehasonlító vizsgálata*. Kalligram, Pozsony
- SZÜCSI József 1915. *Madách Imre könyvtára*. Magyar Könyvszemle, 5–28.
- VIDMAR Antal 1936. *Dante és Madách*. A budapesti Pázmány Péter Tudomány-Egyetem Olasz Intézetének kiadványai, Budapest

Dante's Commedia and Madách's Tragedy, from the Aspect of Comparative Research

The significance of *Commedia* and *Tragedy*, their ‘eternal modernity’ according to Babits, has been proven by the nearly seven centuries, in Dante’s case, and over a century and a half in Madách’s case, of literary interpretation and influence, as well as the fascinating greatness of their masterpieces’ connections across the arts. Both works are strained by ultimate questions, certain crisis awareness, and a search for symbolic, ideological, philosophical and moral answers. Thus, they compel future generations to a series of comments, i.e. they bear such strong inspirational influence on representatives of various arts that this tendency reaches into present times. The study ventures

into drawing parallels in interpretation and influence between these two works, as well as further into synthesizing comparative studies.

Key words: comparative study, influence, principle of hermetic philosophy, connections across arts, illustration

*O Danteovoj Komediji i Madačevoj Tragediji – iz perspektive
istraživača komparatiste*

O značaju Komedije i Tragedije, o njihovom „večnom modernizmu” u Babičevom smislu reči, svedoče istorija interpretacije i uticaja u toku zadnjih nešto manje od sedam vekova u slučaju Dantea, odnosno nešto više od veka i po u slučaju Madača, kao i impozantna veličina interartističkih veza njihovih najvažnijih dela. Oba dela se nalaze pod naponom definitivnih pitanja, neke vrste svesti o krizi i traženju simboličkih, ideoloških, ontoloških i moralnih odgovora, koje svojim uticajem motivišu novije generacije na serije komentara, odnosno poseduju snažnu inspirativnu moć na predstavnike različitih umetnosti, čija tendencija doseže sve do današnjih dana. Studija pored povlačenja interpretativnih i uticajnih paralela između dva posmatrana dela, pokušava da izvrši i dalja poređenja sintetizirajućeg i komparatističkog karaktera.

Ključne reči: komparativističko istraživanje, istorija uticaja, osnovni princip hermetičke filozofije, interartističke relacije, ilustracija

Beérkezés időpontja: 2016. február 5.

Közlésre elfogadva: 2016. február 23.